

Tamara Graczykowska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6715-363X>

e-mail: [graczyk@ukw.edu.pl](mailto:graczyk@ukw.edu.pl)

**Uwagi o podręczniku Barbary Rafałowskiej  
*Język polski. Podręcznik dla klasy trzeciej*  
jako przyczynek do badań wydawnictw  
Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR (1943–1946)\***

**Some remarks on the textbook *Język polski.*  
*Podręcznik dla klasy trzeciej* by Barbara Rafałowska –  
a contribution to research on the publications  
of the Committee for Polish Children in the USSR (1943–1946)**

**Abstrakt**

Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR (*Kompoldiet*) został powołany w Moskwie z inicjatywy środowisk lewicowych i funkcjonował w latach 1943–1946. Jedną z ważniejszych spraw w jego działalności było zapewnienie polskim placówkom w ZSRR programów szkolnych, materiałów dydaktycznych, podręczników. Celem artykułu jest omówienie publikacji Barbary Rafałowskiej *Język polski. Podręcznik dla klasy trzeciej* wydanej przez *Kompoldiet* w 1944 r. pod kątem zawartych w nim treści ideologicznych oraz omówienie jego szaty językowej. Pozycja ta wraz z innymi wydawnictwami Komitetu (podręcznikami do nauki języka polskiego, matematyki, geografii, historii, przyrody, śpiewnikami) będzie elementem szerszego opracowania – *Zesłańcza „edukacja”. Podręczniki dla polskich dzieci opracowane przez Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR w latach 1941–1946. Historia – ideologia – język*. Omówione w artykule przykłady wyekscerpowane z podręcznika Rafałowskiej, zarówno te językowe, jak i dotyczące kwestii ideologicznych, pokazały, jak cennym i bogatym źródłem materiału będą wydawnictwa *Kompoldietu*, a ich opracowanie doprowadzi do uzupełnienia wiedzy o całości kształcie edukacji w ZSRR, przede wszystkim w latach II wojny światowej, która jest mało znana, a bardzo potrzebna.

**Słowa kluczowe:** Komitet ds. Dzieci Polskich, ZSRR, podręczniki, ideologia, język, 1943–1946

---

\* Artykuł powstał w trakcie realizacji projektu badawczego finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznanych na podstawie decyzji numer NdS-II/SP/0053/2024/01 (*Zesłańcza „edukacja”. Podręczniki Komitetu ds. Dzieci Polskich opracowane w latach 1943–1946*).

**Abstract**

The Committee for Polish Children in the USSR (*Kompoldiet*) was established in Moscow following a political left-wing initiative and operated in the years 1943–1946. One of the most important issues in its activities was to provide Polish institutions in the USSR with school curricula, teaching materials, and textbooks. The aim of this article is to discuss Barbara Rafałowska's *Język polski. Podręcznik dla klasy trzeciej* published by *Kompoldiet* in 1944 in terms of its ideological content and to analyse its linguistic design. The textbook, together with other publications of the Committee (textbooks for learning Polish, mathematics, geography, history, nature, or songbooks) will be part of a broader study – *Zesłańcza „edukacja”. Podręczniki dla polskich dzieci opracowane przez Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR w latach 1941–1946. Historia – ideologia – język*. Examples discussed in the article, excerpted from Rafałowska's textbook, both the linguistic ones and those related to ideological issues, show that the *Kompoldiet* publications are a valuable and rich source of material, and their scrutiny and compilation will lead to extending the knowledge on education in the USSR, especially during World War II, which is modest at the moment but very much needed.

**Keywords:** Committee for Polish Children, the USSR, textbooks, ideology, language, 1943–1946

## 1. Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie podręcznika Barbary Rafałowskiej *Język polski. Podręcznik dla klasy trzeciej* wydanego w Moskwie w 1944 r. przez Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR (tzw. *Kompoldiet*) pod kątem zawartych w nim treści ideologicznych, propagandowych oraz omówienie jego szaty językowej.

Pozycja ta jest jednym z kilkunastu podręczników i materiałów metodyczno-dydaktycznych wydanych przez *Kompoldiet*<sup>1</sup> w latach 1943–1946 i stanowi przyczynek do badań nad podręcznikami przeznaczonymi dla polskich dzieci deportowanych wraz rodzicami ze wschodnich obszarów Rzeczypospolitej w latach czterdziestych XX w. do Związku Radzieckiego. Zawartość wydawnictw *Kompoldietu* nie była dotychczas poddawana wszechstronnej analizie, zwłaszcza językowej. Podręcznik B. Rafałowskiej wraz z innymi publikacjami *Kompoldietu* (podręcznikami do nauki języka polskiego, matematyki, geografii, historii, przyrody, śpiewnikami, programami nauczania) będzie elementem szerszego opracowania – *Zesłańcza „edukacja”. Podręczniki dla polskich dzieci opracowane przez Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR w latach 1941–1946. Historia – ideologia – język*. Wstępny rekonesans pokazał, że produkcja wydawnicza *Kompoldietu* może stanowić cenne źródło badawcze. Udało się dotrzeć praktycznie do wszystkich podręczników. Są one

---

<sup>1</sup> Informacje na temat tej instytucji zawarłam w dalszej części artykułu.

dostępne w Bibliotece Narodowej w Warszawie – część w wersji oryginalnej, część w internetowym serwisie Polona<sup>2</sup>. Przedmiotem badań będą wszystkie fakty językowe, które wyróżniały polszczyznę podręczników *Kompoldietu* na tle ówczesnej normy ogólnopolskiej. Swoiste novum stanowi też ekscerpca tych źródeł ze względu na zawarte w nich treści ideologiczne i odzwierciedlenie mechanizmów propagandy.

## 2. Rys historyczny (1939–1943)

17 września 1939 r. Armia Czerwona przekroczyła granicę Polski. W wyniku zbrojnej agresji ZSRR zostały zaanektowane wschodnie obszary RP. Pod okupacją radziecką znalazło się 194 tys. km<sup>2</sup> terytorium Polski zamieszkanego przez ponad 12,5 mln mieszkańców, w tym 5 mln Polaków (Kryńska 2022: 72; Ciesielski i in. 2004: 206). Na mocy sfałszowanych wyborów Zgromadzenia Ludowe Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy zwróciły się do Rady Najwyższej z prośbą o przyłączenie okupowanych terenów do Związku Radzieckiego (Boćkowski 1999: 17, 21). Polacy zostali pozbawieni polskiego obywatelstwa i zmuszeni do przyjęcia radzieckich dokumentów tożsamości (Kryńska 2022: 73). Jednocześnie rozpoczął się proces „unieszkodliwiania” grup mieszkańców, które władze uznały za niebezpieczne dla przeprowadzenia akcji sowietyzacji tych ziem i inkorporacji ich do ZSRR. Celem zmasowanych prześladowań było rozbięcie struktur społecznych, usunięcie potencjalnych i rzeczywistych wrogów okupacyjnej administracji, zepchnięcie bądź usunięcie na margines życia ludzi z warstw uprzywilejowanych, uniemożliwienie rozwoju ruchu oporu oraz zastraszenie społeczeństwa (Hryciuk 2023: 31; Kowalska 1998: 53)<sup>3</sup>.

Najbardziej masową formą represji wobec mieszkańców tych ziem okazały się deportacje, które przeprowadzono w czterech fazach (od lutego 1940 r. do czerwca 1941 r.). Deportowano 320–330 tys. obywateli II RP na tereny Rosyjskiej Federacyjnej SRR i Kazachskiej SRR<sup>4</sup>. Wywożono ich w bydłowych

---

<sup>2</sup> Jedynie pierwszy z podręczników do nauki języka polskiego – *Elementarz* opracowany przez Stanisława Skrzyszewskiego nie jest dostępny w Bibliotece Narodowej. Niekompletny egzemplarz odnalazłam w Bibliotece Głównej Uniwersytetu w Siedlcach, <<https://forum.odkrywca.pl/topic/296420-elementarz-1944-rok/>>, dostęp: 02.01.2025.

<sup>3</sup> W początkowym okresie okupacji radzieckiej (do połowy 1940 r.) represje dotknęły głównie Polaków. Od września 1939 r. do czerwca 1941 r. Polacy stanowili 40% ogółu aresztowanych (łącznie 120 tys. osób) (Ciesielski i in. 2004: 208).

<sup>4</sup> Ofiarami radzieckich wywozków były nie tylko osoby polskiego pochodzenia. Przykładowo w deportacji lutowej Polacy stanowili 81,68%, Ukraińcy 8,76%, Białorusini 8,08%, Niemcy 0,11%, inni 1,37% (Boćkowski 1999: 73).

wagonach, lokowano w specjalnych osadach dla deportowanych, zapewniając prymitywne warunki lokalowe i higieniczne oraz głodowe racje żywnościowe, kierowano do przymusowej pracy fizycznej w niezwykle trudnych warunkach klimatycznych. Szczególnie tragiczny był los zesłanych dzieci. Było ich około 132 tys. Wraz z rodzicami mieszkali w brudnych, zapluskwionych barakach, lepiankach, cierpiąc głód, chłód, borykając się z brakiem ubrań, środków czystości, zapadając na choroby, często ze skutkiem śmiertelnym. Dzieci, nawet te najmłodsze, podobnie jak dorośli, musiały pracować (Głowacki 2022: 5; Dzienis-Teodorczuk 2015: 130, 133).

W miejscach zesłania zgodnie z ustawodawstwem radzieckim polskie dzieci podlegały obowiązkowi szkolnemu<sup>5</sup>. W praktyce rodzice niechętnie posyłali je do rosyjskich szkół. Ich obawa wynikała z przeświadczenia, że będą tam poddawane rusyfikacji i sowietyzacji<sup>6</sup>. W radzieckich szkołach dyskryminowano polskich uczniów, wyśmiewano się z ich nieznajomości rosyjskiego, odmiennej religii, a nawet z samego faktu bycia Polakami<sup>7</sup>. Jednocześnie w osiedlach oddalonych od centrów administracyjnych dzieci zesłańców przez cały okres zsyłki nie widziały szkoły bądź uczęszczały do niej nieregularnie lub bardzo rzadko, zwłaszcza zimą (z powodu braku odpowiedniej odzieży, obuwia). Dodatkowo, aby wspomóc rodziców, otrzymać wątle racje żywnościowe, pracowały na równi z dorosłymi w kolchozach, sowchozach, kopalniach. Żyjąc w ekstremalnie trudnych warunkach, dzieci nie były zainteresowane edukacją w obcych im szkołach. Ważniejsze było przetrwanie kolejnego dnia na zesłaniu (Głowacki 2022: 69).

Normalizacja stosunków między Polską a ZSRR po zawarciu układu Sikorski – Majski z 30 lipca 1941 r. przyniosła zapowiedź zmiany losu zesłańców. Rząd ZSRR wyraził zgodę na utworzenie na swoim terytorium Polskiej Armii oraz udzielenie amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy byli przetrzymywani w więzieniach, obozach pracy, *specposiołkach* oraz w miejscach zesłania (Treła 1983: 18–19).

<sup>5</sup> Zarządzenie resortu oświaty RFSRR z 2 kwietnia 1940 r. zobowiązywało miejscową administrację terenową do zapewnienia im nauki w języku rosyjskim w istniejących w danym rejonie szkołach (Głowacki 2019: 34–35).

<sup>6</sup> Por.: „W miarę upływu czasu moje zrusyfikowanie postępowało [...]” (Kowalczyk 2007: 59).

<sup>7</sup> Por.: „Uczyliśmy się w czwartym oddziale, bo nie znaliśmy rosyjskiego. Wykładano nam historię *Sojuzu* (związku) i historię Partii. Zabroniono nam rozmawiać po polsku. Życie zatruwała nam *obszczestwiennaja rabota* (akcja uspołeczniania). Liczny zastęp *wospitateli* i *politruków* postanowił nas *pierewospitat* na *czestnych grażdian* *Sowieckowo Sojuza* (Reedukować nas na rzetelnych obywateli Związku Sowieckiego)” (Królikowski 2008: 37); „We wrześniu wzięli nas do szkoły [...]. Zaczęli z nas sobie drwić. »Macie Boga, wierzycie w Boga, to niech wam coś Bóg da, bo nasz Stalin da nam na pewno, a wam co Pan Bóg da?«” (Wojtasik 2006: 136).

Efektem podpisanego porozumienia było zorganizowanie ambasady RP w Moskwie<sup>8</sup>, która rozpoczęła akcję pomocy materialnej dla Polaków. Jej staraniem uruchamiano sierocińce, przedszkola i świetlice, w których ratowano niedożywione dzieci, ale również nauczano języka polskiego, zwłaszcza że wiele z nich zapomniało mowy ojczystej (Głowacki 2019: 43–44). Po zewidencjonowaniu dzieci zamierzano edukować je na poziomie elementarnym (7–9-letnie) i zaawansowanym (klasy II–VI). Jednak do połowy 1943 r. w głębi ZSRR nie udało się zorganizować sieci polskich szkół<sup>9</sup>. Można było uczyć polskiego tylko wychowanków w wieku przedszkolnym. Dotkliwie brakowało podręczników, więc w tygodniku „Polska” (organ prasowy ambasady) drukowano w odcinkach *Elementarz polski* (na podstawie *Elementarza* Mariana Falskiego) oraz utwory Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego i in., które służyły uczniom jako pomoce naukowe (Wróbel-Lipowa 2010: 23).

W lipcu 1942 r. nastąpiło pogorszenie stosunków z Moskwą. Polską ambasadę oskarżono o działalność wywiadowczą, aresztowano pracowników delegatur, zamknięto instytucje opiekuńczo-wychowawcze (Trela-Mazur 1992: 281)<sup>10</sup>. 12 kwietnia 1943 r. propaganda hitlerowska poinformowała o odkryciu masowych grobów w Katyniu. Po zwróceniu się polskiego rządu na uchodźstwie do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża o przeprowadzenie dochodzenia, strona radziecka postanowiła zerwać stosunki dyplomatyczne z Polską (Głowacki 1989: 6).

### 3. Działalność Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR (1943–1946)

Z myślą o nowym układzie sił i odrodzeniu Polski uzależnionej od ZSRR Stalin postawił na polskich komunistów (m.in. Wandę Wasilewską, Alfreda Lampego). Z jego inicjatywy został założony Związek Patriotów Polskich<sup>11</sup>, którego jednym z ważniejszych zadań było zorganizowanie opieki nad dziećmi polskimi w ZSRR. ZPP przejął istniejące placówki opiekuńczo-wychowawcze założone jeszcze przez ambasadę RP oraz tworzył nowe<sup>12</sup>. 30 czerwca 1943 r.

<sup>8</sup> Po ewakuacji jej siedzibę przeniesiono do Kujbyszewa.

<sup>9</sup> Do 16 lutego 1943 r. zorganizowano w głębi ZSRR 43 szkoły polskie, do których uczęszczało 2999 dzieci (Kaniewska 2015: 152).

<sup>10</sup> Szkoły przeszły na nauczanie po rosyjsku, wszędzie wprowadzano rosyjski personel, polskie dzieci umieszczano w rosyjskich domach dziecka (Głowacki 2016: 185–186).

<sup>11</sup> Stalin wymyślił również nazwę organizacji (Nowak 2019: 405).

<sup>12</sup> Przede wszystkim zwiększeniu uległa sama liczba placówek (w grudniu 1943 r. było ich już 39), do których stale przyjmowano nowych wychowanków (Boćkowski 1995: 101–103). Według szacunkowych danych, mimo zorganizowanej sieci szkół, przedszkoli, domów

powołano do życia Komitet ds. Dzieci Polskich w ZSRR. Przewodniczącym został Grigorij Ignatjewicz Iwanienko, wiceprzewodniczącym – delegat ZPP, dr Stanisław Skrzyszewski (Ladorucka 2019: 434). *Kompoldiet* miał zapewnić programy szkolne, podręczniki, literaturę dziecięcą, dokumenty metodyczne oraz materiały instruktażowe dla szkół i placówek (Głowacki 2019: 79, 103–104).

Wśród pracowników tej instytucji można wymienić Żannę Kormanową, Henryka Altmanna (był najpierw starszym inspektorem Wydziału Placówek Pozaszkolnych, a następnie szefem Wydziału Wydawniczego), Stanisława Skrzyszewskiego i Henryka Wolpego (oddelegowani z ramienia ZPP). Sprawami wydawniczymi, tj. planami i programami nauczania, podręcznikami, pomocami naukowymi zajęli się m.in., oprócz Ż. Kormanowej, pozaetatowi pracownicy – Tadeusz Jurasek i Kazimierz Niemiec (reprezentowali Wydział Kultury i Oświaty ZG ZPP) oraz zatrudnieni na umowy-zlecenia – Balbina (Barbara) Rafałowska (pracowała na etacie w Wydawnictwie Literatury w Językach Obcych), Hanna Wierbłowska (była metodyczka ds. przedszkoli polskich w obwodzie białostockim), Zofia Lissa (muzykolog) (Głowacki 2019: 115–118; Ladorucka 2019: 449–450). W pracy zalecano wzorowanie się na materiałach dla nierosyjskich szkół w RFSRR, podręcznikach z lat 1940–1941 wydanych na Zachodniej Ukrainie, tłumaczeniach publikacji rosyjskich na polski, polecano dostosowanie książek dla szkół z polskim językiem wykładowym na Zachodniej Ukrainie, Zachodniej Białorusi i Litewskiej SRR do obecnych wymagań<sup>13</sup>. Komitet istniał do 18 września 1946 r. W ciągu czterech lat działalności, mimo trudnego czasu wojny, braku materiałów źródłowych, przygotował i wydrukował plany godzin lekcyjnych, programy nauczania (9 pozycji) oraz 19 podręczników, w tym 10 do nauki języka polskiego i literatury oraz dwa śpiewniki o łącznym nakładzie 115 100 egzemplarzy (Głowacki 2019: 46, 114, 122–125)<sup>14</sup>.

Autorzy i zespół redakcyjny przywiązywali ogromną wagę do podręczników, zwłaszcza do języka polskiego, por.:

[...] oderwani od kraju [...] zapominamy mowy własnej, a w każdym bądź [!] razie zanieczyściliśmy polszczyznę naleciałościami i formami obcymi. Dzieci, tak łatwo i szybko wchłaniające mowę otoczenia, winny obecnie szczególnie pilnie przykładać się do nauki języka polskiego. Stąd niezwykle ważne są [...] czystość, bogactwo, barwność i żywość polskiej mowy dziecka [...], poprawność i jasność słowa pisanego (*Program...* 1943: 3).

dziecka, pod opieką ZPP pozostawało mniej niż 50% ogółu polskich dzieci przebywających w tym okresie w ZSRR (Theiss 2012: 89).

<sup>13</sup> Por. m.in.: „Uczniom powinno być wpojone uczucie przyjaźni i wdzięczności dla Związku Radzieckiego i wodza narodów towarzysza Stalina” (*Материалы...* 1943: 6).

<sup>14</sup> Wykaz podręczników opublikowanych przez *Kompoldiet* zob. Głowacki 2019: 459–463.

*Kompoldiet* i ZPP odegrały istotną rolę w zachowaniu polskości i edukacji dzieci polskich deportowanych do ZSRR<sup>15</sup>. Potwierdzają to liczne wspomnienia zesłańców. Tak szkołę ZPP pamiętał Włodzimierz Kowalczyk:

W 1943 r., z inicjatywy Wandy Wasilewskiej [...] powstał na terenie ZSRR Związek Patriotów Polskich. W czerwcu 1944 r. Zarząd Obwodowy ZPP w Iwanowie rozpoczął starania u władz radzieckich o otwarcie polskiej szkoły. [...] 27 listopada rozpoczęła się nauka. Szkoła liczyła 140 uczniów [...]. Każdy dzień kończył się odśpiewaniem Roty. Niestety, jedyne święta, jakie mogliśmy obchodzić to: 1 Maja, rocznica Rewolucji Październikowej i Nowy Rok. [...] wychowankowie wraz z wychowawcami i personelem szkoły współtworzyli zawartą grupę polonijną, kultywującą ojczyste tradycje i pielęgnującą miłość do swojego kraju. Ta polska placówka dydaktyczno-wychowawcza w Juriewcu nad Wołgą istniała do marca 1946 r. i [...] pozwalała, aby dorośli mogli żyć nadzieją powrotu do Polski, a nas, najmłodszych, zdołała uratować przed całkowitym wynarodowieniem (Kowalczyk 2007: 95).

Por. też wspomnienia Haliny Mil:

Na przełomie roku 1945/1946 pojawiła się możliwość uczęszczania do polskiej szkoły. Było to [...] po powstaniu Związku Patriotów Polskich. [...] pod opieką [...] kwalifikowanej nauczycielki, Polki-Sybiraczki, gromadziły się polskie dzieci w różnym wieku, aby uczyć się pisać i czytać w swoim ojczystym języku. [...] Zdobywaliśmy też wiedzę matematyczną, poznawaliśmy historię Polski. Były też lekcje patriotyzmu (Mil 2007: 53).

Dzięki Komitetowi polskie dzieci miały możliwość nauki ojczystego języka, literatury i historii z polskich podręczników. Autorzy i wydawcy podręczników podkreślali, że:

[...] polskie dzieci [...] częstokroć nie słyszą mowy polskiej, zatraciły kontakt z drukowanym słowem polskim, rosną, nie znając arcydzieł literatury polskiej. Tę lukę, powstałą w ciągu długich lat wojny, musi skutecznie wypełnić szkoła. Tej pracy musi dokonać nauczyciel przede wszystkim na lekcjach języka polskiego (*Plan...* 1943: 4).

Podręczniki do nauki języka polskiego były pozycjami oryginalnymi, przygotowanymi na miejscu przez *Kompoldiet*<sup>16</sup>. Z kolei podręczniki do nauki geografii<sup>17</sup>, przyrody, historii były przekładami ich rosyjskich odpowiedników.

<sup>15</sup> Wiele polskich dzieci zatraciło mowę ojczystą, stając się wtórnymi analfabetami. Stąd często nauczyciele rozpoczynali swoją pracę od nauki mówienia, dopiero potem przystępowali do czytania i pisanie (Trela 1983: 125–126). Por.: „[...] stwierdziłam kiedyś w chwili zadumy, że nic nie wiem i nic nie umiem. Znałam alfabet rosyjski i polski, ale czytać nie umiałam, bo przecie sylabizowania nie można było nazwać czytaniem. Nie wiedziałam, ile dni ma rok, czy więcej niż miesiąc, nie umiałam czytać zegara. Nikt mnie tego nie nauczył, nie było takich możliwości” (Mazurkiewicz 1994: 88).

<sup>16</sup> Pierwszy z nich, elementarz przeznaczony dla najmłodszych dzieci, był zaadaptowanym przez S. Skrzyszewskiego *Elementarzem* H. Balka i Z. Charszewskiej z 1940 r. (Balk, Charszewska 1940).

<sup>17</sup> Również *Geografia Polski* Sali Perelman (Kaszewskiej) była pozycją oryginalną (Kaszewska 1944).

Wszystkie podręczniki zostały opublikowane w Moskwie w wydawnictwie „Искра революции”, natomiast śpiewniki w „Полиграфкнига”.

#### 4. Charakterystyka podręcznika do języka polskiego B. Rafałowskiej

Na potrzeby niniejszego artykułu wybrałam jeden z dziesięciu podręczników przeznaczonych do nauki języka polskiego i literatury – liczącą 48 stron publikację *Język polski. Podręcznik dla klasy trzeciej* B. Rafałowskiej (Rafałowska 1944), który omówię na wybranych przykładach. Został on 11 października 1943 r. zatwierdzony, a w końcu stycznia 1944 r. podpisany do druku i wydany w 3750 egzemplarzach.

Przygotowując swój podręcznik, autorka wzorowała się na radzieckim podręczniku Piotra Afanasjewa i Iwana Szaposznikowa (Afanas'ev, Šapošnikov 1941), adaptując go do potrzeb polskich dzieci. W recenzji wydawniczej T. Jurasek docenił zawarte w nim teksty i ćwiczenia, które uczyły patriotyzmu, umacniały miłość do Polski, przyczyniały się do zachowania mowy ojczystej, chwalił dostosowanie go do wymogów polskiej szkoły w ZSRR. Wśród niedociągnięć wyróżnił usterki językowe, stylistyczne oraz metodyczne, w tym brak stopniowania trudności ćwiczeń<sup>18</sup> i materiału powtarzającego zagadnienia gramatyczne znane już uczniom wcześniej (Głowacki 2019: 181–185).

Podręcznik służył do nauki gramatyki języka polskiego. Zawierał m.in. następujące rozdziały poświęcone oddzielnym zagadnieniom gramatycznym: Związek słów w zdaniu, Rzeczownik, Czasownik, Podmiot i orzeczenie w zdaniu, Słowa w zdaniu, Rodzaj rzeczowników, Liczba rzeczowników, Rzeczownik jako podmiot i jako słowo określające, Przypadki rzeczowników, Deklinacja rzeczowników, Ó w deklinacji, Przymiotnik, Deklinacja przymiotników, Zaimki osobowe, Deklinacja zaimków, Konjugacja<sup>19</sup> czasownika, Końcówki osobowe czasowników, Czas teraźniejszy, przeszły i przyszły, Przeczenie nie przy czasownikach (2<sup>20</sup>).

<sup>18</sup> Po zapoznaniu się z podręcznikiem B. Rafałowskiej w pełni zgadzam się z opinią recenzenta o braku stopniowania trudności. Niezależnie od omawianego zagadnienia gramatycznego w całym podręczniku polecenia pozostają bez zmian, w zasadzie zmieniają się jedynie części mowy.

<sup>19</sup> Wszystkie cytowania pochodzące z podręcznika zostały w niniejszym artykule zapisane zgodnie z ich oryginałem (bez wprowadzania korekty ortograficzno-interpunkcyjnej i gramatycznej).

<sup>20</sup> Liczba w nawiasie oznacza stronę podręcznika.

Oto przykładowe polecenia w rozdziale poświęconym rzeczownikowi: Wypisz nazwy maszyn rolniczych i narzędzi; Wypisz z początku nazwy zwierząt, później – nazwy ptaków (5); Przy przepisywaniu napisz zamiast kropek rzeczownik **chata**, zmieniając go w zależności od pytań podanych w nawiasach (7); Wypisz rzeczowniki i dodaj rzeczowniki o przeciwnym znaczeniu (7).

Ćwiczenia były ilustrowane najczęściej wierszykami, rymowankami (por.: Grajże gajku, graj wesoło! / Stasiu, Józiu, dalej wkoło! (24); Jaskółeczka z nieba leci / Wysoko, daleko / wie zawczasu, kiedy rzeki / Do morza pocieką / Jaskółeczka promień słońca / Na skrzydełku nosi, / O tę roś, o tę jasną, / Srebrnej chmurki prosi (2)) bądź też krótkimi tekstami, por.:

#### NASZ SĄSIAD

Nasz sąsiad ma kilku synów. Wszyscy są już samodzielni i pracują. [...] Praca idzie im dobrze. Kilku chłopców z tej rodziny chodzi do naszej szkoły. Lubię bardzo moich kolegów (24).

#### WIOSNA

Wiosna! Niedługo przylecą skowronki. Spłynie śnieg, ruszy rzeka, zazielenieje trawa. Zaśpiewają słowiki, zaszczebocią jaskółki, na krzewach i drzewach rozkwitną młode listeczki, zakwitnie czeremcha, w biały strój odzieje się jabłonka [...] (47).

Podręcznik zawierał komentarze gramatyczne ujęte w ramkę, wyjaśniające zagadnienia poruszane w ćwiczeniach (por.: Biernik rzeczowników rodzaju męskiego, oznaczających ludzi i zwierzęta, zgadza się z dopełniaczem, a biernik wszystkich innych rzeczowników rodzaju męskiego – zgadza się z mianownikiem (24); Przy deklinacji przymiotnik stosuje się do rzeczownika, czyli, jak się to mówi, przymiotnik zgadza się z rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku, np.: poranna wilgoć, ale: porannej wilgoci (35)).

Sztatę językową podręcznika należy uznać za dobrą. Publikacja ta, przeznaczona do nauki języka polskiego dla młodszych dzieci, napisana jest poprawną polszczyzną, nie zawiera rażących błędów, ma ujednolicony styl. Prawdopodobnie, zgodnie z sugestiami recenzenta, usterki językowe zostały usunięte jeszcze przed skierowaniem podręcznika do druku.

Uwagę zwracają przede wszystkim zapisy ortograficzne niezgodne z zasadami przyjętymi w reformie ortografii z 1936 r.<sup>21</sup>:

- stosowanie archaicznej pisowni *j* po spółgłoskach w wyrazach typu Marja, diecezja<sup>22</sup>: armja (18), bestjalstwa (29), biblioteka (16), brygadjer (22), georginje (3), historje (19), konjugacja (2), konwalja (5), lilja (31);
- łączna pisownia *nie* z czasownikiem: Bez [...] [pracy] niema kołaczy (18);

<sup>21</sup> Zob. *Komunikat...* 1936: 78–81.

<sup>22</sup> W 1936 r. na posiedzeniu Komitetu Ortograficznego przyjęto zasadę pisowni *j* tylko po *c*, *s*, *z* (Jodłowski 1979: 93–94).

- łączna pisownia wyrażen przyimkowych<sup>23</sup>: naogół (22), napróżno (28), naprzemian (8), odrazu (15), wgórze (22), w górę (22), wkoło (24), wkońcu (16), wtył (47), zapomocą (3, 11), zbliśka (8), zdaleka (47), zoddali (35), zpoczątku (5), zukosa (3)<sup>24</sup>.

Na poziomie fleksyjnym wyróżniłabym trzy zjawiska, mianowicie:

- brak ujednolicenia końcówek rodzajowych odmiany przymiotników i zaimków w N. i Msc. lp. i lmn.: o czym (3), o tem (14), w niem (5), w każdym (5), na którym (36), w twojem (44), pismem pochyłem (44), nad zadumanem [jeziorem] (25), jakim słowem (11), w samem mieście (25), z innemi słowami (15), własnymi rękami (22), silnemi dziećmi (41), nad naszymi miastami (25).

W latach 1918–1939 obserwuje się stabilizację końcówek *-ym/-im* w N. i Msc. lp. oraz końcówek *-ymi/-imi* w N. i Msc. lmn. przymiotników i zaimków, a w okresie 1939–1945 – zanik końcówki *-emi* w deklinacji przymiotnikowo-zaimkowej (Dubisz 2020: 36, 38)<sup>25</sup>.

- brak ogólnopolskiego zaimka *się*: Miasto obudziło się./ [...] / Śpieszą robotnicy./ [...] W fabryce zahuczała syrena./ Robotnicy śpieszą do pracy (10).

Brak zaimka zwrotnego *się* notowano na Kresach Wschodnich już w XVII–XIX w. (Kurzowa 1993: 203, 291). Zjawisko to utrzymywało się aż do czasów współczesnych. Zwłaszcza wiele takich form pojawiło się w powojennej polszczyźnie radzieckiej, w tym postać *śpieszyć* ‘iść, jechać, zdążać dokąd szybko, z pośpiechem; pośpieszać’ (SJPD<sup>26</sup>), która w przytłaczającej większości przypadków występowała bez zaimka *się* (Mędelśka 2000: 114–116). W języku ogólnopolskim istnieje oboczność *śpieszyć*/ *śpieszyć się*, jednak pierwszy czasownik nacechowany jest stylistycznie (książk.).

- czasownik zwrotny w funkcji strony biernej<sup>27</sup>: Co opisuje się w urywku „Burza”? (6).

<sup>23</sup> W 1935 r. Komitet zdecydował o rozdzielnej pisowni wyrażen przyimkowych bez względu na ich znaczenie pierwotne czy przenośne (poza nielicznymi wyjątkami (np. *dlaczego*, *pokrótce*, *zapewne*)) (Jodłowski 1979: 124–127).

<sup>24</sup> W całym podręczniku występują wyłącznie takie zapisy ortograficzne, jak przedstawione powyżej.

<sup>25</sup> Tymczasem na s. 42 odnajdujemy następującą uwagę: *Przymiotniki osobowe męskie mają w narzędniku liczby mnogiej końcówkę -ymi (okrutnymi wrogami), wszystkie inne przymiotniki niezależnie od rodzaju mają końcówkę -emi (ciemnymi wieczorami, ludnymi ulicami, dobrymi dziećmi)*. Należy dodać, że w całym podręczniku występują wyłącznie formy bez ujednolicenia końcówek N. i Msc. lp. i lmn. w deklinacji przymiotnikowo-zaimkowej.

<sup>26</sup> Wykaz skrótów słowników znajduje się na końcu artykułu.

<sup>27</sup> Jest to zjawisko z pogranicza fleksji i składni.

W XIX-wiecznej polszczyźnie często używano czasowników zwrotnych w funkcji strony biernej. Z czasem funkcja pasywna wygasa (Wilczewska 1966: 60–79). W podręczniku Rafałowskiej na dawną cechę nałożyło się oddziaływanie języka rosyjskiego, por.: Что описывается в отрывке?

Równie nieliczne są struktury składniowe odmienne od ówczesnej normy:

- prepozycja przydawki gatunkującej: [...] dla żołnierzy Czerwonej Armji (27); [...] szturmowa brygada otrzyma sztandar (36).

Umieszczanie przydawki gatunkującej przed rzeczownikiem uznawane jest za rusycyzm (Mędelśka 2001: 258); por. ros. Красная армия<sup>28</sup>.

- zastępowanie konstrukcji analitycznych syntetycznymi: czekać czego zamiast czekać na co: Czasami chciałbym wybiec z cieplej izby, [...] pomóc ludziom, którzy czekają ratunku (28).

W polszczyźnie dopełniacz zaczyna przechodzić na składnię na + biernik już w XVI w. (Pisarkowa 1984: 101). Na Kresach Wschodnich proces ten trwa dłużej ze względu na oddziaływanie języka białoruskiego i rosyjskiego (Mędelśka 2000: 159–160); por. ros.: ждать помощи.

- brak łącznika w zdaniach nominalnych: Jak przyjemnie w czasie zimowej zamieci wspominać o lecie (35)<sup>29</sup>.

Struktury bezłącznikowe wychodziły z obiegu w XVIII w., ale na Kresach Wschodnich notowano je jeszcze w XX w., miały tam bowiem oparcie w języku białoruskim i rosyjskim, a także litewskim (Mędelśka 2000: 133).

Na poziomie leksykalnym nie zaobserwowałam wielu osobliwości. Wynotowałam zaledwie dziesięć jednostek (są wśród nich sowietyzmy, rusycyzmy, regionalizmy frekwencyjne):

**brygadjer** ‘brygadzysta’: Napisz 4 zdania, w których rzeczowniki: klub, stół, odpoczynek, **brygadjer** będą stały w dopełniaczu liczby pojedynczej (22); znane w międzywojennej, polskojęzycznej prasie moskiewskiej (Graczykowska 2018: 150), na Ukrainie radzieckiej (Dzięgiel in. 2016: 214), w polszczyźnie Sybiraków (Pihan 1999: 119), w powojennej prasie radzieckiej (Mędelśka 2004: 86)<sup>30</sup>; sowietyzm, ros. бригадир;

**kołchoz** ‘spółdzielcze gospodarstwo rolne w Związku Radzieckim’: Wieś, w której obecnie przebywamy, to kołchoz „Przyjaźń” (30); notowane w międzywojennej prasie moskiewskiej (m.in. Graczykowska 2018: 192),

<sup>28</sup> Pierwsze poświadczenia tego zjawiska pochodzą z XIX-wiecznej polszczyzny północnokresowej (Kurzowa 1993: 309–310).

<sup>29</sup> Należy podkreślić, że przykład ten nie pochodzi z wierszyka czy rymowanki, w których składniowe odchylenia od normy mogłyby być podyktowane metrum.

<sup>30</sup> W SJPD z odsył. do *brygadzista*, w SWJP jako *rzad.*, w USJP bez ograniczeń, w ISJP: inaczej *brygadzista*, w SPP – *rzad.* i odsył. do *brygadzista*.

na Ukrainie radzieckiej (Dzięgiel in. 2016: 454), powojennej polszczyźnie radzieckiej (m.in. kolchozny w Mędelska 2004: 278–279) oraz wśród rusycyzmów w języku ogólnopolskim (Dubisz 2013: 120); sowietyzm, ros. колхоз (= коллективное хозяйство);

**kooperatywa** ‘spółdzielnia’: We ... [wsi] jest również „Kooperatywa wiejska” (31); poświadczone w języku Tomasza Dąbala (Graczykowska 2007: 43); kooperatyw ‘spółka sklepowa’ z okresu II wojny światowej (Ostaszewska 1996: 276); znane z powojennej polszczyzny radzieckiej (Mędelska 2004: 292 – jako rusycyzm); w badanym okresie neologizm<sup>31</sup> występujący pod wpływem ros. кооператив;

**motor** ‘silnik’: [...] świstały mu często nad uchem kule, [...] warczały motory samolotów (16); znane z międzywojennej prasy moskiewskiej (Graczykowska 2018: 219) i powojennej polszczyzny radzieckiej (Marszałek 2006: 349); w języku ogólnopolskim częściej używane silnik<sup>32</sup>; regionalizm frekwencyjny nadużywany pod wpływem ros. мотор;

**piśmiennie** ‘pisemnie’: Odpowiedz piśmiennie na pytania dwoma połączanymi ze sobą słowami (3); znane z międzywojennej prasy moskiewskiej (piśmienny w Graczykowska 2018: 251); późniejsze poświadczenie w Marszałek 2006: 349<sup>33</sup>; regionalizm frekwencyjny nadużywany pod wpływem ros. письменно;

**robota** ‘praca’: Gdy przyjdziemy na miejsce, odpoczniemy, a później weźmiemy się do roboty [...] (47); znane z międzywojennej polskiej prasy moskiewskiej i białoruskiej (Graczykowska 2018: 280–281; Grek-Pabisowa i in. 2008: 177), polszczyzny T. Dąbala (Graczykowska 2007b: 44) i W. Wasilewskiej (Graczykowska 2007a: 162); zapis z powojennej polszczyzny radzieckiej w Mędelska 2004: 613; ros. работа;

**siny** ‘granatowy’: [...] A gdzie lecisz, odlatujesz,/ siwy mój sokole?/ Czy lecisz za góry,/ Czy za morze sine? [...] (48); wcześniejsze poświadczenie z języka A. Mickiewicza w SJAM; notuje Kurzowa 1993: 428; zapis z międzywojennej prasy moskiewskiej (sinobluz w Graczykowska 2018: 172) oraz z Białorusi radzieckiej (Dombroski 1932: 255)<sup>34</sup>; jako rusycyzm w powojennej polszczyźnie radzieckiej w Mędelska 2004: 659; por. ros. синий;

<sup>31</sup> W PSWP z łc. jako wych. z użycia, w USJP z fr., przest., w SPP – wych. z użycia.

<sup>32</sup> W SO i SPP: „lepiej: silnik”. Według Cz. Pankowskiego w okresie powojennym, mimo dużego stopnia upowszechnienia, niektóre terminy z dziedziny motoryzacji zostały zastąpione nowymi. Wśród nich znalazł się *motor*, który został zamieniony *silnikiem* (zob.: Pankowski 1986: 261–262).

<sup>33</sup> W SWJP rzad., USJP przest.

<sup>34</sup> W SL *sino* ‘błękitno’, w SWil *siny* ‘ciemniejszy od błękitu’ bez ograniczeń, w SW ‘mody, niebieski’ – gw. z Mickiewicza, w SJPD ‘ciemnoniebieski’ – reg.

**szturmowy** ‘przodujący w pracy’: Czy wiecie, że istnieje wśród nas szturmowa grupa? (14); znane w porewolucyjnym języku rosyjskim (Karcevskij 1923: 32<sup>35</sup>) oraz w międzywojennej polszczyźnie radzieckiej (Graczykowska 2018: 306; Grek-Pabisowa i in. 2008: 228); sowietyzm, ros. ударный (por. ударная бригада);

**udzielać** ‘poświęcać’: [...] Władza radziecka [...] udziela ... [powszechnemu] nauczaniu wiele uwagi (38); znane z międzywojennej prasy moskiewskiej (Graczykowska 2018: 318) oraz powojennej polszczyzny radzieckiej (Mędelka 2004: 788); ros. уделять;

**wypisać** ‘zaprenumerować’: Wypisano gazetę [...] (37); używane pod zaborem rosyjskim (Karaś 1996: 241)<sup>36</sup>; poświadczenia z międzywojennej polszczyzny radzieckiej w Graczykowska 2018: 334; późniejsze w Mędelka 2004: 857–858; ros. выписать.

Podręcznik Rafałowskiej nie jest wolny od kwestii ideologicznych. W mojej ocenie wysuwają się one wręcz na pierwszy plan, są bardziej widoczne niż strona językowa. Każde wydawnictwo *Kompoldietu* było recenzowane nie tylko pod kątem poprawności językowej i merytorycznej, ale również, czy jest zgodne z wymogami ideowopolitycznymi zawartymi w Deklaracji Ideowej ZPP (Głowacki 2019: 124). Stąd w wielu miejscach mamy przykłady służące ukształtowaniu pozytywnego stosunku do władzy i Związku Radzieckiego, por.: [...] jest w naszej szkole książka o Marszałku Józefie Stalinie. Chciałbym ją bardzo przeczytać (28). Praktycznie na każdej stronie obok neutralnych treści pojawiają się atrybuty świata komunistycznego, por.: Ćw. 15. Wypisz z początku [...] zjawiska przyrody [...], potem słowa oznaczające zdarzenia i zjawiska społeczne. Burza. [...] Chłód. **Praca**. [...] **Pochód. Współzawodnictwo. Pożar. Wiec. Zebranie**. (6); Wieś, w której obecnie przebywamy, to **kolchoz „Przyjaźń Narodów”**. Na szerokiej ulicy znajduje się dom „**Rady wiejskiej**” (29); [...] po pracy odbędzie się zebranie, na którym **szturmowa brygada** otrzyma **sztandar** (36); Zewsząd zlatywały się dzieci, by przyjrzeć się [...] aeroplanowi z **czerwoną gwiazdą** (8)). W ćw. 121. mamy wyrażenia typu stary, iglasty, gęsty [las]; czyste, błękitne [niebo] oraz **czerwona**, bohaterska [armia]; wzorowa, **szturmowa** [brygada] (34)<sup>37</sup>. Zwracają uwagę zdania mające krzewić ducha braterstwa w walce z niemieckim najeźdźcą, por.: W naszej klasie wisi plakat. Widzę

<sup>35</sup> Wśród słów, które zyskały nowe znaczenie (najpierw jako termin wojskowy; por. ударный батальон).

<sup>36</sup> Piętnowane jako rusycyzm (Krasnowolski 1919: 144). Rejestruje z ostrzeżeniem SW, w SO z informacją o rosyjskiej genezie i ostrzeżeniem.

<sup>37</sup> *Kolchoz, szturmowa brygada, grupa* bardzo często pojawiają się w ćwiczeniach oraz w tekstach (np. na s. 14, 31, 39, 54).

na nim żołnierza **Armji Czerwonej** [...] i żołnierza z **Polskiej Dywizji** (18); Chcemy wysłać do Dywizji kilka przesylek. Wyślemy również podarunki dla żołnierzy **Czerwonej Armji** (27); Kto jest naszym **sprzymierzeńcem** w walce z faszyzmem? (bohaterska **Armja Czerwona**) (40).

Należy podkreślić, że podręcznik Rafałowskiej zawierał także treści, które służyły nauczaniu nie tylko poprawności gramatycznej, ale wpajały miłość do ojczyzny, uczyły patriotyzmu, por.: [...] wysłano do nas wiele książek polskich. Będziemy czytali wiersze Konopnickiej, Mickiewicza, opowiadania Prusa [...] (29). Na s. 17 w podręczniku zamieszczono wiersz Lucjana Rydla, por.: Serce mi się wciąż wyrывa/ Do dalekich moich stron,/ Do tej wioski ukochanej [...], a na s. 46 – Marii Konopnickiej, por.: Kochasz ty dom, rodzinny dom,/ Co w letnią noc, wśród nocnej mgły,/ Szumem swych lip wtórzy twym snom,/ A ciszą swą koi twe lzy? Słowa o rodzinnym domu pomagały uczniom, których wywieziono z ojczystych stron, pozbawiono dzieciństwa, przetrwać trudne chwile, przywracały wspomnienia o Polsce oraz dawały nadzieję na powrót do kraju.

## Podsumowanie

Przytoczone przykłady, zarówno te językowe, jak i dotyczące kwestii ideologicznych, wskazują, jak cennym i bogatym źródłem materiału jest dorobek wydawniczy *Kompoldietu*. Podręcznik Rafałowskiej, przeznaczony do nauki języka polskiego, z założenia powinien być napisany poprawną polszczyzną. Mimo dostrzeżonych nielicznych osobliwości słownikowych, składniowych i fleksyjnych należy uznać go za normatywny. Pamiętać trzeba, że nad poprawnością podręczników czuwało grono specjalistów (m.in. metodyków, polskich nauczycieli), którzy zwracali uwagę na błędy językowe, wytykali braki i niedociągnięcia.

Już ta niewielka próbka materiału pokazała, że analiza podręczników dla polskich dzieci deportowanych do Związku Radzieckiego, uwzględniająca zarówno perspektywę językoznawczą, jak i historyczną, doprowadzi do uzupełnienia wiedzy o całokształcie polskiej edukacji w ZSRR w latach II wojny światowej, tak mało znanej, a bardzo potrzebnej.

Działalność Komitetu ds. Dzieci Polskich i ZPP w realiach „niehumanitarnej” przyczyniła się do zachowania tożsamości narodowej. Dzięki zorganizowanemu systemowi edukacji i nauczaniu języka polskiego, geografii i historii Polski udało się uratować znaczną część dzieci przed analfabetyzmem i wynarodowieniem. „Książka w języku ojczystym ułatwiała nauczycielom przekazywanie szkolnej wiedzy, pozwalała na krzewienie i pod-

trzymywanie ducha polskości”, a „drukowane słowo polskie pozwalało im [dzieciom] przetrwać mentalnie zsyłkę” (Głowacki 2019: 441–442).

### Wykaz skrótów słowników

- ISJP – Bańko M. (red.) (2000): *Inny słownik języka polskiego PWN*. T. 1–2. Warszawa.
- PSWP – Zgólkowa H. (red.) (1994–): *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. T. 1. Poznań.
- SJAM – Górski K., Hrabec S. (1962–1983): *Słownik języka Adama Mickiewicza*. T. 1–11. Wrocław.
- SJPD – Doroszewski W. (red.) (1958–1968): *Słownik języka polskiego*. T. 1–10. Warszawa.
- SL – Linde S.B. (1807–1814): *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.
- SO – Szober S. (1937): *Słownik ortopedyczny. Jak mówić i pisać po polsku*. Warszawa.
- SPP – Doroszewski W., Kurkowska H. (red.) (1973): *Słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa.
- SW – Karłowicz A., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa.
- SWil – Zdanowicz A. i in. (1861): *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno.
- SWJP – Dunaj B. (red.) (1996): *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- USJP – Dubisz S. (red.) (2003): *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa.

### Źródło

Rafałowska B. (1944): *Język polski. Podręcznik dla klasy trzeciej*. Moskwa.

### Literatura

- Afanas'ev P.O., Šapošnikov I.N. (1941): *Učebnik russkogo ōzyka. Č. II. 3-j i 4-j klassy. Dlá načal'noj školy (Grammatika i pravopisanie)*. Moskva.
- Balk H., Charszewska Z. (1940): *Elementarz*. Kijów–Lwów.
- Boćkowski D. (1995): *Jak piskłęta z gniazda. Dzieci polskie w ZSRR w okresie II wojny światowej*. Warszawa–Wrocław.
- Boćkowski D. (1999): *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*. Warszawa.
- Dombroski Cz. (1932): *Ze słownictwa i gramatyki języka ludności polskiej na Białorusi Sowieckiej*. Mińsk (przedruk: „Acta Baltico-Slavica” 2001–2002. T. XXVI, s. 195–272).
- Dubisz S. (2013): *Rozwój słownictwa polszczyzny ogólnej w jej najnowszych dziejach. [W:] 70 lat współczesnej polszczyzny. Zjawiska, procesy, tendencje. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Janowi Mazurowi*. Red. A. Dunin-Dudkowska, A. Małyńska. Lublin, s. 109–130.
- Dubisz S. (2020): *Najnowsze dzieje języka polskiego. Rozwój polszczyzny w latach 1918–2018*. Warszawa.
- Dzienis-Teodorczuk M. (2015): *Pośród obcych. Deportowane, w latach 1940–1941, dzieci w sowieckich domach dziecka. [W:] Sybir. Doświadczenia – pamięć*. Red. A. Głowacki. Białystok, s. 129–140.
- Dzięgiel E., Czarnecka K., Kowalska D., Janushevska L. (2016): *Polskojęzyczna prasa na Ukrainie Sowieckiej*. Kraków.
- Głowacki A. (1989): *Przemieszczenie obywateli polskich w Związku Radzieckim w 1944 roku*. „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 32.

- Głowacki A. (1998): *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*. Łódź.
- Głowacki A. (2016): *Problemy edukacji dzieci polskich zesłańców (1941–1946)*. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1–2, s. 173–193.
- Głowacki A. (2019): *Na pomoc zesłańczej edukacji. Działalność wydawnicza Komitetu do spraw Dzieci Polskich w ZSRR (1943–1946)*. Łódź.
- Głowacki A. (2022): *W tajdze i stepie. O deportacjach obywateli polskich w głąb Związku Sowieckiego w latach 1940–1941*. Białystok.
- Graczykowska T. (2007a): *Rusycyzmy i sowietyzmy we „Wspomnieniach” Wandy Wasilewskiej*. „Linguistica Bidgostiana” IV, s. 158–170.
- Graczykowska T. (2007b): *Rusycyzmy i sowietyzmy w tekstach Tomasza Dąbala (przedstawiciela polskich komunistów przebywających w okresie międzywojennym w ZSRR)*. [W:] *Język, historia, polityka*. Red. E. Laskowska, M. Jaracz. Bydgoszcz, s. 39–51.
- Graczykowska T. (2018): *Słownictwo „Trybuny Radzieckiej” wydawanej w Moskwie w latach 1927–1938*. Bydgoszcz.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B. (2008): *Język polski na Białorusi. Polszczyzna pisana*. Warszawa.
- Hryciuk G. (2023): *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*. Kraków.
- Jodłowski S. (1979): *Losy polskiej ortografii*. Warszawa.
- Kaniewska A. (2015): *Polskie szkolnictwo w Altajskim Kraju w latach 1940–1946. Zarys problemu*. [W:] *Sybir. Doświadczenia – pamięć*. Red. A. Głowacki. Białystok, s. 145–156.
- Karaś H. (1996): *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*. Warszawa.
- Karcevskij S.I. (1923): *Азык, vojna i revolucija*. Berlin.
- Kaszewska S. (1944): *Geografia Polski*. Moskwa.
- Komunikat Komitetu Ortograficznego P.A.U.* (1936). „Język Polski” 21, s. 78–81.
- Kowalczyk W. (2007): *Moje sybirackie dzieciństwo*. [W:] *„Na bocznicę czekały na nas bydlęce wagony”. Wspomnienia sybiraków*. Oprac. G. Jenczelewska-Stolarczyk. Wrocław, s. 85–95.
- Kowalska E. (1998): *Przeżyć i urócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*. Warszawa.
- Krasnowolski A. (1919): *Najpospolitsze błędy językowe, zdarzające się w mowie i piśmie polskim*. Warszawa.
- Królikowski Ł. (2008): *Skradzione dzieciństwo. Polskie dzieci na tułaczym szlaku 1939–1950*. Kraków.
- Kryńska E.J. (2022): *Deportacje i zniewolenie polskich dzieci wywiezionych w głąb Związku Sowieckiego w latach 1939–1941*. [W:] *Dziecko w historii – między godnością a zniewoleniem*. T. 2: *Godność jako źródło naszego człowieczeństwa*. Red. E.J. Kryńska i in. Białystok, s. 67–93.
- Kurzowa Z. (1993): *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa–Kraków.
- Ladorucka L. (2019): *Komitet do spraw Dzieci polskich w ZSRR w latach 1943–1946*. [W:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*. Red. E. Kowalczyk, K. Rokicki. Warszawa, s. 433–445.
- Marszałek M. (2006): *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na Radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny*. Bydgoszcz.
- Materiały po organizacji uroczędni dla polskich detej w SSSR*. Moskwa 1943.
- Mazurkiewicz A. (1994): *Czerwony buran. Z Kurpiowszczyzny przez Kazachstan nad morze*. Kraków.
- Mędelśka J. (2000): *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*. T. 2. *Lata 1945–1959*. Bydgoszcz.
- Mędelśka J. (2001): *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*. T. 3. *Lata 1960–1979*. Cz. 1: *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*. Bydgoszcz.

- Mędelaska J. (2004): *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*. T. 3. *Lata 1960–1979*. Cz. 2: *Słownictwo, wyrazy*. Bydgoszcz.
- Mil H. (2007): *Moja syberyjska droga*. [W:] „Na boczniczy czekały na nas bydłęce wagony”. *Wspomnienia sybiraków*. Oprac. G. Jenczelewska-Stolarczyk. Wrocław, s. 43–55.
- Nowak R.K. (2019): *Związek Patriotów Polskich w służbie Sowieców*. [W:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*. Red. E. Kowalczyk, K. Rokicki. Warszawa, s. 399–431.
- Ostaszewska D. (1996): *Wpływy rosyjskie i ukraińskie*. [W:] *Język polski czasu drugiej wojny światowej (1939–1945)*. Red. I. Bajerowa. Warszawa, s. 271–281.
- Pankowski Cz. (1986): *Powojenne słowniki a współczesna polszczyzna*. [W:] *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*. Red. H. Kurkowska. Warszawa, s. 261–262.
- Pihan A. (1999): *Warstwa nowej leksyki we wspomnieniach Sybiraków z lat 1939–1945*. [W:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*. Red. Z. Krażyńska, Z. Zagórski. T. 5. Poznań, s. 117–124.
- Pisarkowa K. (1984): *Historia składni języka polskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Plan godzin lekcyjnych dla V, VI i VII klasy niepełnej średniej szkoły dla dzieci polskich w ZSRR na rok szkolny 1943/44* (1943). Moskwa.
- Program szkoły początkowej dla polskich dzieci w ZSRR. Kl. I–IV. Język polski* (1943). Moskwa.
- Theiss W. (2012): *Sieroctwo wojenne polskich dzieci (1939–1945). Zarys problematyki*. „Przegląd Pedagogiczny” 1, s. 79–95.
- Trela E. (1983): *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941–1946*. Warszawa.
- Trela-Mazur E. (1992): *Losy Polaków i dzieci polskich w ZSRR w latach 1941–1946 (z uwzględnieniem repatriacji)*. [W:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*. Red. H. Kubiak, T. Paleczny, J. Rokicki, M. Wawrykiewicz. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 274–286.
- Wilczewska K. (1966): *Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie*. Toruń.
- Wojtasik K. (2006). *Wspomnienia Janiny Pekajewicz*. [W:] *Deportacje Polaków z Kresów Wschodnich na Sybir*. Red. Cz. Kucharska, Z. Popławski. Piła, s. 135–143.
- Wróbel-Lipowa K. (2010): *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w okresie drugiej wojny światowej*. [W:] *Edukacja w warunkach zniewolenia i autonomii (1945–2009)*. Red. E. Gorloff, R. Grzybowski, A. Kołakowski. Kraków, s. 15–28.

